

Аријана Божовић

КО МЕ ГОВОРИ

Паралелне животе на другим језицима немогуће је до краја објаснити језиком. Сваки покушај своди се на говор о говору. Или, за преводиоца, на питање самом себи: Ко ме говори? (које позајмљујем из једног романа Џ. М. Куција).³⁶ Истовремено интиман и јаван, чин књижевно-језичког посредовања има ту незгодну особину да стално измиче дефиницији. У извесном смислу, ко се није озбиљно бавио превођењем заправо и не зна шта је језик.

Превод је, између осталог, и чин селекције, лични избор, субјективна процена о томе да ли је неко дело

---

36 Џон Максвел Куци (1940, Кејптаун), јужноафрички писац, критичар и лингвиста, добитник је Нобелове награде за књижевност 2003. Објавио је петнаест романа, три књиге аутофикције и пет томова критичких есеја. У Кејптауну је завршио студије математике и англистике. Радио је као програмер у лондонском IBM-у, да би се после неколико година определио за литературу. Докторирао је у САД на прози Самјуела Бекета. Предавао је компаративну књижевност на Њујоршком универзитету и Универзитету у Кејптауну, а као гостујући професор и на Харварду и Чикашком универзитету. Прва међународна признања донео му је трећи роман *Ишчекујући варваре*, објављен 1980. Био је први двоструки добитник Букерове награде, за романе *Животи и времена Мајкла К* 1983. и *Срамоша* 1999. Од 2002. живи у Аустралији.

дозрело за пресађивање у други језик. Желели ми то или не, сваки наш превод има потенцијал да сасвим не приметно измени матичну књижевну и језичку културу. Стога и овај мој текст садржи натрухе стилова неких писаца које сам преводила.

Зашто Куци

Нешто ме је код њега испровоцирало. Отворен је и присутан, увек између жанрова, на корак испред очекиваног. Делује дистанцирано, али заправо прилази читаоцу ближе од већине писаца, понекад и ризично, узнемирујуће близу. Тешке и болне теме обрађује са суптилним хумором и нежном иронијом. У приповедању се прикрада као тихи ловац, велика афричка мачка која не жели да привуче пажњу. Најзад, проза му је згуснута попут поезије, што је у најмању руку чини интригантном за превод.

Преводилац је (такође) присутан

Радећи као уредник, имала сам прилике да поједине преводе упоређујем са оригиналима. У таквим читањима не само да се види степен познавања оба језика (можда више страног него српског, који се подразумева) него се указују и обриси личности и индивидуалности сваког преводиоца. Некад се говорило да је преводилац душа (преведене) књиге – где ли се изгубила та изрека? И нема у томе романтике. Ако је преводилац духом и телом присутан у свакој реченици, онда и књига на другом језику живи од његове енергије, разборитости, смисла за хумор и импровизацију ако и када затреба. А шта би била та присутна, најприсутнија, особа него коаутор?

Танка маргина

Има нечега надреалног у томе што уопште треба подсећати на то да превођење чини срж и зачетак сваке културе и цивилизације. Не, није реч о Пушкиновим „поштанским коњима“, та је улога дошла знатно касније. Пре, много пре тих поштанских коња и преводилаца-издајица (*traduttore – traditore*) и неверних лепотица (*les belles infidèles*) постојала је људска (и животињска) потреба за комуникацијом, смишљањем и тумачењем знакова. Тај древни порив зацело је претходио обликовању првих и потоњих језика, а није искључено ни да ће многе уредно стандардизоване језике надживети.

Фама о невидљивости

Често се каже да је превођење племенито занимање. Племенитост преводиочева, међутим, не лежи, како је општим местом предвиђено, у скривању иза аутора, већ у вери у свој посао и избору да се њиме бави не очекујући ни критичко ни друштвено признање. Сасвим је могуће да та начелна независност производи и негативну слику преводиоца као паразита, или чак вампира који ни сам себе не види у огледалу.

Име преводиоца на насловној корици свакако би допринело видљивости у огледалу, мада је то тек први корак, формалан више него суштински. Јер пуна свест о значају превођења може се постићи само кроз образовање. Млади људи који прођу кроз школски систем, а да им ниједан професор није скренуо пажњу да је незнани неко за њихово добро превео *Илијаду* и *Одисеју* тешко да ће приметити име тог некога отиснуто на нешто виднијем месту.

Људски фактор

Иако смо вероватно прочитали више превода него оригинала, постоји једна слепа мрља у процесу преузимања онога што називамо лектиром: превод увек има уграђену, људску грешку (што га и чини ауторским делом). Другим речима, свако дело класичне и савремене литературе писано на страном језику неизбежно носи трагове преводиоачевог доживљаја и тумачења.

Чији је језик важнији

Да ли је, како се понекад истиче, познавање матерњег језика најважнији састојак успешног превода? И шта у том случају бива са историјом књижевности, културе и језика с којег се дело преводи? Речници ту слабо помажу, јер књижевни текст своје ефекте не постиже само речима, већ и мелодијом, ритмом, па коначно (а нипошто занемарљиво) и алузијама на властиту традицију, подсећањем на оно што је читалац образован у датој традицији можда већ негде чуо или прочитао. На преводиоцу је, дакле, да трага за додирним тачкама између два различита света, да те двоструке нити обједини и повеже сопственом инвенцијом како би изворни текст преживео телепортовање у други књижевнојезички контекст.

Лично се радујем свакој сродности између енглеског и српског. Углавном су то пословице, оноματοпеје, изрази попут „соли на рану“, трагови индоевропских корена, али кад год наиђем на глагол *to grab*, с великим задовољством користим наше „грабити“. Биће да је и то оноματοпеја, мада потврду нисам успела да пронађем.

Како надиграти аутора

Никако, рекла бих. Хиперболична похвала, наиме, није обавезно и комплимент за преводиоца. Тврдња, на пример, да се преведено дело чита „као да је писано на српском“ наводи на сумњу да су особености оригинала жртвоване у име питкости на домаћем терену.

С друге стране, критичке хиперболе присутније су у рок музици него у књижевности. Стога ћу покушати да изведем асиметрично поређење с кавер верзијама пе-сама Боба Дилана. Неке од тих обрада наводно су боље (или бар популарније) од оригинала. Оне амбициозније извесно настају из потребе да се дешифрују Диланови стихови, да се на неки начин преведу, па макар и с ма-терњег на матерњи језик.

Према овој књижевно-музичкој аналогiji, кад каже-мо да је превод бољи од оригинала, то би могло значити да нас је освојила домаћа кавер верзија, звучни аран-жман који нас интуитивно води ка разумевању текста. Не потцењујем гитарске акорде, али понекад и речи мо-гу да зазвоне.

Ја Тарзан, ти Џејн

Никад се нисам осећала као Тарзанова другарица, то је ствар васпитања, али у преводу могу да будем и Џејн и Тарзан и Тарзанова лијана.

Једно шаљиво питање: како изгледа бити женско, а преводити мушког писца. Није баш ни неосновано, бу-дући да превођење, и не само код нас, убрзано постаје претежно женско занимање.

Предлажући годинама књиге за превод, приметила сам да се по инерцији даје предност мушким писцима, па су тако и многе ауторке са мог списка остале непреведене

или су превођене са великим закашњењем. С друге стране, моји „мушки“ избори обично су имали и прилично изражену женску димензију. Пре је то одраз мог читалачког укуса него било каквог свесног ангажмана. Блиска ми је идеја Самјуела Колриџа да су најбоље творевине људског ума андрогине, или мушко-женске, према каснијем тумачењу Вирџиније Вулф. Притом, Колриџ није био само романтичарски песник већ и утемељитељ књижевне критике на енглеском језику. Најутицајнији мушко-женски писац био је нико други до Вилијам Шекспир.

Тарзанова другарица на задатку

Прошле године, баш у жеку расправе о закону о родној равноправности, преводила сам роман Британке Бернардин Еваристо *Девојка, жена, друго*, који се паметно и духовито бави питањем родне коректности. И мада је енглески родно дискретнији од српског, роман зрачи таквом атмосфером да сам најприродније писала о мајсторкама, трговкињама, водоинсталатеркама. На крају сам и једну педијатричарку измислила, због риме са музичарком (роман је писан у слободном стиху).

У преводима већ одавно користим ловкиње, боркиње и сведокиње, најчешће кад ме на то присили родна конгруенција у матерњем језику. Не верујем, дакле, да било који закон може угрозити преводилачку слободу изражавања.

Мој први сусрет с превођењем

Док сам још била неписмена, имали смо у кући старо немачко издање Гримових бајки, са чудноватим готичким словима и чаробним илустрацијама, па су родитељи те

приче морали усмено да нам преводе. Понекад би отац или мајка неки одељак прво наглас прочитали на немачком, да би нам потом препричали шта је даље било.

Кад порастем бићу семиотичарка

Чим сам научила слова, ћирилична па латинична (из словеначког буквара, породичном линијом), показало се да ми дечје књиге нису довољне. Прелиставала сам Вуков *Рјечник* (хит одредница: „стòјсер, м. т.ј. снијет, тако велики, да се не може чучнути, него се мора стојећи срати“), па и Хегелову *Дијалектѝику* (српски превод, циклама боје, станеш на њу да нешто дохватиш јер си мали). Онда сам добила неколико књига из серије *Little Golden Books*, које и дан-данас знам напамет. Привлачан ми је био и *Le Petit Larousse Illustré* (на корици девојка дува у маслачак, унутра још једна нова азбука и она слова с капицама).

У свему томе водила ме је пука дечја радозналост. Сада ми то делује као предшколско, претхришћанско или чак паганско ишчитавање руна.

Неколико важних књига у српским преводима

Из дечје лектире живо се сећам Стивенсоновог *Осѝрва с блаѝом*, као и *Прича из Шексѝира* Чарлса и Мери Лем. У гимназијском добу ме је зачарао Кафкин *Замак*, вероватно зато што у њему готово ништа нисам разумела. Слично је било и са Фокнеровом *Буком и бесом*, те Стерновим *Трисѝрамом Шендијем* – тек сам се на факултету за те две књиге описменила.

Превођилачка база података

Студирала сам мало у Београду, мало у Чикагу. На београдској англистици режим је био класично строг. Читаву једну годину изучавали смо Шекспирову комедију *Како вам грађо*, све док нисмо упамтили етимологију готово сваке речи. Чикаго је, као и други приватни амерички универзитети, у то време био аркадијски спој крупног капитала и социјалистичке утопије. Поред Хермана Мелвила и Едгара Алана Поа, мастер програм из англистике укључивао је, рецимо, и превод Ибзенове *Хеге Габлер*, а студент не само да је смео него је и морао да о свему прочитаном изнесе сопствено мишљење.

На Јарчевој обратници

Годину-две после завршених студија преселила сам се на југ Африке. Све у свему, већи део одраслог живота провела сам као лице са дозволом боравка, у Лондону, Чикагу, Лусаки, Харареу и Габорону, окружена не само енглеским него и афричким језицима. Нанђа, бемба, свахили, шона, сецвана, којсан, зулу, африканс – уз три-четири европска, сви су ти језици моји алтернативни светови и завичаји.

Први превод објавила сам крајем осамдесетих у часопису *Градац*. Уредник двоброја *Јеврејска мислишка*, Иван Нинић, поверио ми је превод једне приче Елија Визела. Прва књига није била мој избор, али друга већ јесте (*Добар војник* Форда Медокса Форда). Ти рани преводи текли су глатко и спонтано, јер сумње нарастају са искуством. Још годинама након тога радила сам од 9 до 5, а преводила кад стигнем. Најзад, по повратку у Београд, негде између 2003. и 2005. (селидба је потрајала), постала сам превођилац с пуним радним временом, ако се може тако рећи.

Ко је (мени) Џ. М. Куци

Џона Куција познајем добрих четврт века. Превела сам у том периоду десетак његових књига (он инсистира да то нису романи, него „фикције“), у чему ми је свесрдно помагао. Нисам, наравно, те књиге преводила једну за другом. А нисам била ни његов први ни једини преводилац на српски. Преводиле су га и Јелена Стакић, Лена Петровић, Ксенија Тодоровић, свака у свом високом стилу (ово поуздано знам јер сам те преводе приређивала за штампу).

Приликом нашег првог сусрета изненадио ме је снажним стиском руке и способношћу да се потпуно концентрише на саговорника, као да нико други на свету не постоји. Неки су писци инстинктивни посматрачи, али управо ме је та пажња опустила, учинила тај наш разговор професионално и друштвено равноправним.

Сретали смо се касније у различитим градовима, кад би нам се путеви укрстили (уз мало стратешког планирања). Захваљујући њему, била сам гост на књижевним скуповима у Риму, Милану и Оксфорду. Тако сам упознала своје куцијевско-преводачке колегинице и колеге, као и његове уреднике у издавачким кућама Ејнауди из Торина и Секер из Лондона.

Шта преводилац може да пита аутора

Сваки пут кад бих негде запела, од Куција сам могла да очекујем брз и великодушан одговор. Нека од тих мојих питања коментарисао је у свом есеју о сарадњи с преводиоцима.³⁷ Претходно ме је питао за дозволу, што

---

37 J. M. Coetzee, „Working with Translators“, у зборнику: *Translation and the Classic: Identity as Change in the History of Culture*, Oxford University Press, 2008.

ме је, сасвим ирационално, дирнуло. Из преводачког угла, он је такорећи идеалан аутор. Лингвистика је једна од његових специјалности, преводио је поезију и прозу са холандског, а превођење је концептуални мотив у његовим романима. Поврх тога, довољно добро познаје руски да би много штошта и на српском разумео.

Преводачке приче обично су нејасне и досадне свима изван струке, па овде наводим само неколико примера.

Реализоване метафоре

У роману Елизабет Костело поглавље насловљено „Животи животиња“ обилује идиомима везаним за животиње. Таква дословна читања фигуративног говора махом су непреводива, па ми се учинило да је једино решење да наше зоонимске метафоре убацујем на другим местима у тексту, тамо где би се природно уклопиле у смисао реченица. Ако, на пример, *donkey's years ago* преведем као „пре сто година“, изгубила сам магарца, али могу га вратити у причу кад негде другде, рецимо, вук поједе магарца. Питала сам Куџија за одобрење. Одмах се сложио и дао ми пуну слободу. А како би било да сва та премећања означим фуснотама? Не, никако – алергичан је на фусноте. Ко год би сада решио да мој превод упореди са изворником, с правом би помислио да ми нису све козе на броју.

Неидентификовани цитати

Преводећи роман *Срамоџа*, спотакла сам се о следећу реченицу: *Omnis gens quaecumque se in se perficere*

vult (отприлике: Сваки народ, какав год био, тежи да се унутар себе усавршава). По усађеном преводилачком рефлексу, дала сам се на претраживање латинских сен-тенци, али ништа слично нисам успела да пронађем. На крају сам од аутора сазнала да је ту изреку измислио.

Шта аутор може да пита преводиоца

Док је писао роман *Сйор човек*, смештен у Аустралију, Куци ме је замолио да му помогнем у избору имена за ликове хрватског порекла, као и у провери детаља њихове избегличке приче из балканских деведесетих. Кумовала сам тако Драгу и Љуби, сину и ћерки извесне гђе Јокић. Пошто ми је тада слао само одломке, тек сам из завршне верзије сазнала да је на једном месту ту жену назвао „Маријана са ј“. Аутор се, укратко, нашалио са својом српском преводитељком и њеним инсистирањем да сопствено име и на латиници пише са „ј“.

Фрикције

Једном ми је Куци за себе рекао да је *bolshy*. Овај придев, изведен из именице „бољшевик“, некад је у Британији имао (леве) политичке конотације, а данас значи „јогунаст, склон да се одупире ауторитету“. Упркос шаљивом призвуку, *bolshy* није сасвим нетачан опис Куцијевих личних, књижевних, па и политичких ставова. Али пошто и преводилац уме да се узјогуни, нисмо се аутор и ја баш у свему слагали. То бих, ипак, назвала креативном фрикцијом, јер најчешће се радило о непоударности семантичких поља у енглеском и српском.

Случај обрнутог трансфера

Поводом Куцијеве Нобелове награде 2003. написала сам пригодан текст за *Време* и убрзо га заборавила. Пре пет година, на Оксфордском универзитету, говорила сам о својим искуствима у оквиру конференције посвећене обрадама Куцијевих дела у различитим медијима, којој је и он присуствовао као дискретни посматрач. Када су на ред дошла питања из публике, јавила се постдокторанткиња Луси Валери Грејем и почела да цитира наводе из мог текста у *Времену*. Испоставило се да га је пронашла на интернету и превела уз помоћ пријатеља Београђанина. Моје необавезне опаске о тензији између писца и преводиоца послужиле су јој као референце у критичкој студији о женским гласовима у Куцијевој прози.

Превод оригинала или оригинал превода

Критичан према глобалној хегемонији енглеског језика, Куци се последњих година идентификује са књижевношћу „Југа“, односно јужне хемисфере. Ово у пракси значи да све што напише прво објављује у шпанском преводу у Аргентини, затим на изворном енглеском код малог независног издавача у Аустралији, па тек на крају код свог дугогодишњег британског издавача. Његова најновија књига *The Pole (Пољак)* за сада је доступна само на шпанском, док ће се на изворном енглеском појавити тек средином идуће године. Таква баријера уткана у сам језик приповедања директно нарушава хијерархијски однос између превода и оригинала.

Непреводивост и верзионисти

Иако у суштини нема непреводивих речи и израза, већ само оних за које не постоји тачан еквивалент у циљном језику, не може се баш све прошверцовати преко границе. Управо је то ограничење Владимир Набоков детаљно образложио у свом неримованом, мање-више дословном преводу Пушкиновог *Евџенија Оњегина*. Остали енглески преводиоци Оњегина, наиме, дописивали су речи и слике зарад риме и метра, често мењајући и тон и значење изворника. За такве преводиоце Набоков је измислио термин „верзионисти“.

Културне зоне и кодови

Набоков је, иначе, редак пример писца који се самоиницијативно, и више него успешно, пребацио из једне у другу културну зону. Превела сам више његових прича, како оних писаних на енглеском, тако и оних старијих, које је сам аутор превео са руског. Ове друге, када се енглески превод упореди с руским оригиналом, показују до које их је мере преправљао и препевавао не би ли их приближио англофоним читаоцима. У таквим околностима преводилац на српски све време балансира између два задата културна кода, док у трећем настоји да што верније пренесе верзију текста коју је аутор означио као коначну.

Ко ме чита

Преводи значајних страних писаца не владају нужно листама бестселера – њих читају пасионирани појединци. Мада, у теорији бар, нема тог авангардног писма које

довитљив преводилац не би умео да популаризује. Поједини моји преводи доживели су по два-три издања, један је ушао и у школску лектуру, али нисам сигурна каквог је то стварно одјека имало. Спорадични критички прикази не говоре о томе. Како год било, сва је прилика да имам више од оног једног идеалног читаоца којим се и многи писци теше.

Машина која машта

Будући да су тешкоће у преводу само делом техничке природе, кад једном подмажемо ту машинерију, често нам нема друге него да се ослонимо на машту, при чему понекад и сами себе изненадимо. Стога ове скице и фрагменте закључујем једном сликом из Куцијевог романа *Фо*. Фиктивни Данијел Дефо обраћа се својој антимузи, јунакињи коју сам на почетку овог текста представила питањем: Ко ме говори? Преводећи овај одељак, начас сам видеела себе за писаћим столом поред прозора.

„Обоје знамо, свако на свој начин, колико је писање врлудав занат; а биће да је и магија у много чему таква. Седимо загладени кроз прозор, и утом промакне облак налик на камилу, и док смо трепнули уобразиља нас је пренела на песак Африке где наш јунак (који није нико други до ми сами, прерушени) укршта мач са маварским одметником. Промакне нови облак у облику једрењака и за тили час нас бродолом избаци, јадне и неутешне, на неко пусто острво. Имамо ли разлога да верујемо како се животи које нам је дато да проживимо одвијају са ишта више примисли него те сањарске пустоловине?“